

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Τα παιδιά των Ρομά στο Δημοτικό Σχολείο. Πολιτισμικός εμπλουτισμός ή ανασταλτικός παράγων; Οι αντιλήψεις γονέων μαθητών δημοτικών σχολείων νομού Ηλείας

Βασίλης Πανταζής* – Διαμάντω Μαυρούλη**

Περίληψη

Οι Ρομά αποτελούν μια κοινωνικοπολιτισμική ομάδα στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες. Ο διαφορετικός τρόπος ζωής τους σε σχέση με τον κυρίαρχο πληθυσμό, το ιδιαίτερο αξιακό τους σύστημα, η διαφορετική γλώσσα, η χαμηλή κοινωνικοοικονομική τους θέση στην κοινωνική πυραμίδα αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Η παρούσα εργασία διερεύνησε τις αντιλήψεις γονέων των μη Ρομά μαθητών 18 δημοτικών σχολείων του Ν. Ηλείας σχετικά με το αν αντιλαμβάνονται την παρουσία των παιδιών Ρομά στα δημοτικά σχολεία ως πολιτισμικό εμπλουτισμό ή ανασταλτικό παράγοντα.

Λέξεις κλειδιά: Ρομά, γονείς, πολιτισμικός εμπλουτισμός.

* Ο Βασίλης Πανταζής είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Π.Τ.Π.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

** Η Διαμάντω Μαυρούλη είναι Εκπαιδευτικός.

1. Εισαγωγή

Από την άφιξή τους στην Ευρώπη περισσότερο από χίλια χρόνια οι Ρομά σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες υφίστανται διώξεις, διακρίσεις και αποκλεισμό. Οι περίπου 9 έως 12 εκατομμύρια Ρομά αποτελούν τη μεγαλύτερη «μειονότητα»¹ στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρόλο που οι Ρομά ζουν εδώ και αιώνες στην Ευρώπη και ανήκουν στην ιστορία και τον πολιτισμό της, εξακολουθούν να θεωρούνται γενικώς ως «ξένοι» (Verdorfer, 1995).

Σύμφωνα με ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με θέμα «Η κατάσταση των Ρομά» στην Ευρωπαϊκή Ένωση στις 9 Σεπτεμβρίου 2010 (βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2010) και την έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Η κατάσταση των Ρομά σε μια διευρυμένη Ευρώπη» (*The Situation of Roma in an Enlarged European Union*) (βλ. European Commission, 2004) καθώς και τις πολυάριθμες εκθέσεις του ΟΑΣΕ (OSZE) (βλ. OSZE, 2008), του Συμβουλίου της Ευρώπης, των αναλύσεων της Παγκόσμιας Τράπεζας (βλ. Ringold, Orenstein, Wilkens, 2005) και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (βλ. Amnesty International's, 2010) εμφανίζεται η κατάσταση των Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση ακόμα και σήμερα ως ένα ανθρωποδικαίκο ζήτημα. Οι Ρομά εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν διακρίσεις και αποκλεισμό, στους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής. Αυτό ισχύει τόσο για τα νέα όσο και τα παλαιά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Καθημερινές διακρίσεις, υψηλή ανεργία, χαμηλού επιπέδου εκπαίδευση και χαμηλό προσδόκιμο ζωής χαρακτηρίζουν τη ζωή πολλών Ρομά σε διάφορα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών Ρομά φοιτούν συστηματικά σε ειδικά σχολεία. Πολλοί Ρομά αναγκάζονται να ζουν σε συνθήκες στέγασης που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «γκέτο» ή «τρώγλες» και χωρίς βασικές υποδομές διαβίωσης (βλ. Council of Europa. Commissioner for Human Rights, 2010). Η εμφάνιση αυτή των «τρώγλων» σε χώρες της Ευρώπης θα πρέπει να προκαλεί το ενδιαφέρον και συγχρόνως την ανησυχία της κοινωνικής, οικονομικής και εκπαιδευτικής πολιτικής του κάθε κράτους μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην Ελλάδα ζούμε σε μία εποχή και σε μία κοινωνία που ολοένα και περισσότερο συζητείται το «δικαίωμα στη διαφορά». Ολοένα και περισσότερο οι ατομικές ιδιαιτερότητες διαφόρων εθνοτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων διεκδικούν αναγνώριση και αποδοχή από το κοινω-

νικό σύνολο, μία ισότητα μέσα από τις δεδομένες ανισότητες. Μέσα από αυτές τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις προέκυψε η ανάγκη προσέγγισης στις μειονότητες και στις κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες. Μια εκ των κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων στην Ελληνική κοινωνία είναι και οι Ρομά. Στην Ελλάδα υπάρχουν δυο «ιστορικές κοινότητες» (Δαμανάκης, 2002, σ. 89), η μουσουλμανική και αυτή των Ρομά.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

Οι Ρομά «Τσιγγάνοι» αποτελούν μια κοινωνικοπολιτισμική ομάδα στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες (βλ. Μουχελή, 1996). Ο διαφορετικός τρόπος ζωής τους σε σχέση με την πλειονότητα, το δικό τους αξιακό σύστημα, η διαφορετική γλώσσα, η μορφή της οικογένειας, η χαμηλή κοινωνικοοικονομική τους θέση στην κοινωνική πυραμίδα αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (βλ. Νόβα-Καλτσούνη, 2004). Οι διακρίσεις σε βάρος των Ρομά και ιδιαίτερα των παιδιών τους αποτελούν ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά και ανθρωποδικαιικά προβλήματα στην Ελλάδα (βλ. ECRI, 2009, σ. 24· Ντούσας, 1997). Δεν υπάρχει καμία επίσημη αναγνώριση της εθνότητας και της γλώσσας τους. Στην πλειονότητα, χριστιανοί ή μουσουλμάνοι, έχει αναγνωριστεί η ελληνική ιθαγένεια (βλ. ΓΔ 16701/51/12-3-1979· Cech, 2008). Οι Ρομά είναι Έλληνες πολίτες και έχουν αναγνωρισθεί από το κράτος ως μια «ευάλωτη ομάδα», για την οποία έχουν θεσπιστεί ειδικά μέτρα και σχέδια δράσης.

Παρά τις εσωτερικές κυρίως οικονομικές διαφοροποιήσεις που βιώνουν οι διάφορες ομάδες των Ρομά, ωστόσο, επανειλημμένα επικρατεί το παραδοσιακό στερεότυπο του «Τσιγγάνου» ή του «Γύφτου». Κοινό και αρχές έχουν ως αφετηρία ότι οι Ρομά για «φυλετικούς» ή πολιτισμικούς λόγους δεν θέλουν να ενταχθούν, τους αρέσει να «περιοδεύουν» και έχουν την τάση προς το έγκλημα. Αν και τα στερεότυπα για τους «Τσιγγάνους» ήταν πάντα μια ρομαντική πλευρά, όπου στο χαρακτηρισμό «Τσιγγάνοι» αποτυπώνεται η ενσάρκωση της ελευθερίας, της συνοχής της οικογένειας και της καλλιτεχνικής εκφραστικότητας, ωστόσο, επηρέασε ιδιαίτερα το στερεότυπο ότι οι «Τσιγγάνοι» είναι επικίνδυνοι. Σε πολλές περιπτώσεις ενισχύονται τα στερεότυπα αυτά και από την εστίαση της αστυνομίας σε βάρος των Ρομά.

Παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια προσπάθειες των τοπικών αρχών να βελτιώσουν τη διαμονή των Ρομά κατασκευάζοντας κατοικίες, δίνοντά τους τροχόσπιτα με παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και νερού, όμως σε απομακρυσμένες τοποθεσίες και σε «απομόνωση» από κάθε σύνδεση με την αστική ζωή. Οι αιτίες της «απομόνωσης», του αποκλεισμού είναι πολύπλοκες. Στον ελληνικό πληθυσμό βρίσκεται βαθιά ριζωμένη αρνητική στάση κατά των Ρομά. Αυτό περιλαμβάνει τόσο τους γονείς των μη Ρομά μαθητών όσο και τους εκπαιδευτικούς. Η de-facto γκετοποίηση λειτουργεί ως ένας από τους κύριους λόγους ότι τα περισσότερα μέλη αυτής της ομάδας συμμετέχουν στην ευημερία, στην κοινωνική ασφάλιση και στο εκπαιδευτικό σύστημα μόνο κατά ένα πολύ χαμηλό ποσοστό από το μέσο όρο του πληθυσμού. Η πρακτική αυτή εμποδίζει επίσης την ένταξη των παιδιών Ρομά στο σχολείο (βλ. Τσιάκαλος, 1998· Γκότοβος, 2004, σ. 2). Επίσης, πολλά παιδιά Ρομά, χωρίς επαρκή και ειδική εξέταση της κάθε περίπτωσης οδηγούνται σε ειδικά σχολεία (βλ. ECRI, 2009, σ. 25).

Τα παιδιά από οικογένειες Ρομά στο πεδίο του δημόσιου, κοινωνικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος αντιλαμβάνονται ως μία «ανεχόμενη» κοινωνικοπολιτισμική ομάδα. Αυτό είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων:

Μια βασική διαπίστωση διαφόρων ερευνών είναι ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια γενική έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους της πολιτείας για τους Ρομά σχετικά με την εκπαίδευση (βλ. ΥΠΕΠΘ, Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων· ΥΠΕΠΘ, 2008· Υπουργείο Παιδείας – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2007· Υπουργείο Παιδείας – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001). Στις έρευνες παρουσιάζονται από αυτή την άποψη, βέβαια, και διαφορετικές προσεγγίσεις. Ένα μέρος των παιδιών των Ρομά φοιτά στο σχολείο. Πολλά παιδιά ρομικής προέλευσης δεν φοιτούν στην προσχολική εκπαίδευση και εγγράφονται απευθείας στη δημοτικό σχολείο (βλ. Ζάχος, 2007, σ. 202) Ταυτόχρονα, υπάρχουν και άλλα παιδιά που δεν υποστηρίζονται από τους γονείς τους να φοιτήσουν στο σχολείο, καθώς και μερικά παιδιά αντιμετωπίζουν σοβαρές επιφυλάξεις και δυσαρέσκειες που διαμορφώνουν τη σχολική τους εκπαίδευση. «Ανεχόμενα» παιδιά Ρομά φοιτούν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στα ειδικά σχολεία, θα αποτελέσει ιδιόζουσα περίπτωση να βρεθούν παιδιά Ρομά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (βλ. ECRI, 2009, σ. 10· Βασιλειάδου, Παυλή-Κορρέ, 1998). Ο αποκλεισμός στην εκπαίδευση σημαίνει για τα παιδιά των Ρομά ένα *δια βίου στίγμα* διότι με αυτό τον τρόπο περιορίζονται οι προοπτικές τους.

Η ανισότητα αυτή, αφενός, επηρεάζεται από δομικούς παράγοντες, αφετέρου, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο επιμέρους ατομικά προβλή-

ματα, προσανατολισμοί και διαθέσεις. Οι αιτίες είναι αλληλένδετες και ενισχύονται εν μέρει αμοιβαία. Η δυσμενή συμπερίληψη στις εκπαιδευτικές δομές και η αυξημένη διακινδύνευση αποτυχίας στο σχολείο αφορούν κυρίως τα παιδιά των Ρομά,

- τα οποία άρχισαν να φοιτούν στο σχολείο σε ηλικία μεγαλύτερη των 10 ετών και στο παρελθόν δεν είχαν καμία σχολική εκπαίδευση,
- των οποίων οι γονείς τους δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις βασικές κοινωνικές ανάγκες,
- τα οποία στιγματίζονται, επειδή στεγάζονται σε καταυλισμούς,
- τα οποία πρέπει να αλλάζουν τόπο διαμονής,
- από μεγάλες οικογένειες,
- από μονογονεϊκές μητέρες,
- από κατώτερες κοινωνικές τάξεις των οποίων οι γονείς δεν έχουν καμία ή ελλιπή εκπαίδευση,
- από οικογένειες με προβλήματα και δεν ανταποκρίνονται στο κάλεσμα των αρχών.

Δεν μπορεί να υποτιμηθεί η εμμονή εκ μέρους της πλειονότητας στα πολιτισμικά στερεότυπα. Πολλά παιδιά Ρομά και μόνο λόγω της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας προπορεύονται του στερεότυπου ότι είναι «ιδιαίτερα προβληματικά». Επίσης, πολλοί νέοι Ρομά επιδιώκουν να κρατήσουν μυστική την Ρομά ταυτότητά τους. Η περιφρόνηση από τους μη Ρομά νέους και η συνεχής αντιπαράθεση με τις προκαταλήψεις οδηγεί στο γεγονός ότι πολλοί Ρομά εσωτερικεύουν την αρνητική εικόνα και διαμορφώνουν ένα αίσθημα κατώτερης αυτό-εικόνας (βλ. Αζίζι-Καλαντζή, Ζώνιου-Σιδέρη, Βλάχου, 1996). Το ενδιαφέρον για τον πολιτισμό τους δεν μπορεί να αναπτυχθεί, διότι η μητρική τους γλώσσα δεν ομιλείται.

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2001 από το ελληνικό τμήμα της UNICEF (2001) με θέμα την παιδική εκμετάλλευση στην Ελλάδα αναφέρει ότι αν και οι επτά στους δέκα περίπου Ρομά (68,2%), θεωρούν ότι το σχολείο βοηθά στην απαλλαγή από τη φτώχεια και στην πρόοδο των παιδιών, εντούτοις η φοίτηση στο σχολείο εμφανίζεται, σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, αρκετά προβληματική. Τα προβλήματα αφορούν τόσο στη μαθησιακή διαδικασία όσο και στη διακριτική συμπεριφορά εις βάρος των μαθητών Ρομά. Ως πρώτο πρόβλημα, οι Ρομά εντοπίζουν τη διάκριση-απομόνωση των παιδιών τους από τους συμμαθητές τους σε ποσοστό 36,7%. Τα «μαθησιακά προβλήματα», αναδεικνύονται ως το δεύτερο πρόβλημα σε ποσοστό 32,7% .

3. Μεθοδολογία

Μία έρευνα για να ολοκληρωθεί πρέπει να διατρέξει διάφορα στάδια προετοιμασίας. Παρακάτω περιγράφονται τα στάδια της παρούσας έρευνας, η μέθοδος, οι μεταβλητές, τα ερευνητικά εργαλεία, ο τρόπος ανάλυσης των δεδομένων. Η παρώθηση για την παρούσα έρευνα προέκυψε από τη συνειδητοποίηση ότι οι γονείς των μη Ρομά μαθητών μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική και ειδικότερα στη σχολική ένταξη των μαθητών Ρομά αντί της μέχρι τώρα διάκρισης και του αποκλεισμού.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των γονέων των μαθητών, για το εάν η παρουσία των τσιγγανοπαίδων στα δημοτικά σχολεία αποτελεί πολιτισμικό εμπλουτισμό ή ανασταλτικό παράγοντα. Ως επιμέρους στόχος της έρευνας είναι:

- οι αντιλήψεις των γονέων σχετικά με την παρουσία τσιγγανοπαίδων στις σχολικές τάξεις των παιδιών τους.

Η έρευνα διεξήχθη με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας και συνεπώς απευθύνθηκε σε γονείς διαφόρων κοινωνικών τάξεων.

Υπόθεση

Καθώς γίνονται τα τελευταία χρόνια εντατικές προσπάθειες εκ μέρους της πολιτείας να συντελεστεί η εκπαιδευτική ένταξη των μαθητών με ρόμικη προέλευση, έχει ιδιαίτερη σημασία για την εκπαιδευτική ένταξη να γνωρίζει η πολιτεία, το σχολείο αλλά και οι εκπαιδευτικοί τι πιστεύει η μέση οικογένεια για τους Ρομά.

Με βάση τα παραπάνω ο σκοπός και ο επιμέρους στόχος της παρούσας έρευνας υπαγορεύουν και τη διαμόρφωση της υπόθεσής της:

- Οι γονείς δεν θεωρούν την παρουσία των τσιγγανοπαίδων και τη συνύπαρξη με τα παιδιά τους στις τάξεις των δημοτικών σχολείων ανασταλτικό παράγοντα στην εξέλιξη των παιδιών τους.

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 100 γονείς, κατά το σχολικό έτος 2009-2010, από 18 συνολικά χωριά και πόλεις του Ν. Ηλείας. Όσον αφορά το φύλο των συμμετεχόντων γονέων των μαθητών των μη Ρομά μαθητών το 78% είναι γυναίκες και μόλις το 22 % είναι άνδρες. Πάνω από τους μισούς, δηλαδή, το 55 % είναι ηλικίας 31-40 ετών, το 33% εξ αυτών ηλικίας 41-50 ετών, το 7% ηλικίας 20-30 και μόλις το 5% ηλικίας 51-60. Το 57% των συμμετεχόντων γονέων έχουν τόπο καταγωγής πόλη αντιθέτως το 43% έχουν τόπο καταγωγής χωριό. Το 25% εξ αυτών έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές στην υποχρεωτική εκπαίδευση, το 38% έχει ολοκληρώσει σπουδές Λυκείου και το 35% αυτών είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου. Το 18% των συμμετεχόντων είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, το 22% δημόσιοι υπάλληλοι, το 23% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες, το 24% ασχολούνται με οικιακά, ενώ 13% αυτών δεν απάντησε στη σχετική ερώτηση.

Ερευνητικό Εργαλείο - Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο που επιλέξαμε συγκροτήθηκε μετά από μελέτη των στόχων που θέσαμε και με βάση τη βιβλιογραφική έρευνα για το σχεδιασμό των ερωτηματολογίων (Borg, Gall, 1983· Verma, Mallick, 2004).

Στο πρώτο στάδιο αναπτύχθηκε το αρχικό σχεδιάγραμμα ώστε να συγκεντρωθούν όλες οι επιθυμητές πληροφορίες και οι οποίες ανταποκρίνονταν στους προδιαγραμμένους σκοπούς της υπόθεσης της έρευνας. Σε μια μετέπειτα διεργασία πολλαπλών διαδοχικών φάσεων εντάχθηκε το σύνολο των ερωτήσεων στην καθαρά τελική μορφή του ερωτηματολογίου.

Στη συνέχεια με κριτήριο το είδος των πληροφοριών που επιδιώκαμε να συγκεντρώσουμε επιλέξαμε το είδος των ερωτήσεων που θα περιλάμβανε το ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις ήταν όλες «κλειστού» τύπου.

Οι αντιλήψεις των γονέων για τις αιτίες που βρίσκονται στο *περιθώριο* τα παιδιά με ρόμικη προέλευση εξετάστηκαν με το ερώτημα «εκφράστε την άποψή σας σχετικά με τις παρακάτω προτάσεις». Ακολουθούσαν 10 προτάσεις-αιτίες που αφορούν την περιθωριοποίηση των μαθητών Ρομά και ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να υποδείξουν σε μια συνεχόμενη τακτική κλίμακα από το 0 (κατώτερη τιμή) έως το 3 (ανώτερη τιμή) το πόσο η κάθε πρόταση-αιτία αποτελεί παράγοντα περιθωριοποίησης. Η κλίμακα έχει ως εξής: 0: διαφωνώ, 1: μάλλον διαφωνώ, 2: μάλλον συμφωνώ, 3: συμφωνώ.

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι γονείς δήλωσαν την άποψή τους σχετικά με τις προτάσεις-αιτίες που τους παρατέθηκαν για τις μεταβλητές *εκπαίδευση, ταυτότητα, αποδοχή και ένταξη* τσιγγανοπαίδων.

Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή. Για τη στατιστική επεξεργασία χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πακέτο SPSS 15 (Statistical Package for Social Sciences) (βλ. Νόβα-Καλτσούνη, 2006) που θεωρείται κατάλληλο για την επεξεργασία ερωτηματολογίων με ερωτήσεις «κλειστού» τύπου.

Ο δείκτης αξιοπιστίας (Άλφα του Cronbach)

Η αξιοπιστία του ερωτηματολογίου ελέγχθηκε με το δείκτη α του Cronbach. Η μεταβλητότητα στις απαντήσεις των γονέων οφείλεται κατά 79,5% στην πραγματική μεταβλητότητα (λόγω διαφορετικών απόψεων που διατυπώνει ο κάθε γονέας) και μόνο κατά 20,5% στο ότι δεν κατανόησαν ή παρερμήνευσαν τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου.

Άλφα δείκτης Cronbach

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha έπειτα από τυποποίηση μεταβλητών	Πλήθος μεταβλητών
,795	,783	72

4. Αποτελέσματα της έρευνας

Από τα αποτελέσματα του πεδίου Α «περιθώριο» διαπιστώνουμε ότι: Περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες γονείς δηλαδή το 64% συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα βρίσκονται στο περιθώριο γιατί η κοινωνία μας είναι ρατσιστική. Το 75% εξ αυτών, συμφωνεί απόλυτα ή μάλλον συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα βρίσκονται στο περιθώριο γιατί έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής. Σχετικά με το δείκτη «δεν αλλάζουν τα τσιγγανόπαιδα τρόπο ζωής γιατί δεν θα αισθάνονται ο εαυτός τους» το 51% των συμμετεχόντων διαφωνεί. Το 51% διαφωνεί με το ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν θέλουν να αλλάξουν και παραμένουν στο περιθώριο, γιατί αισθάνονται πως θα αποποιηθούν την πολιτισμική τους κληρονομιά. Δεν θεω-

ρούν ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν συναναστρέφονται με μη τσιγγανόπαιδα από το φόβο απώλειας της κουλτούρας τους εφόσον το 65% απαντά πως διαφωνεί με τη σχετική ερώτηση. Επίσης το 52% των συμμετεχόντων δεν θεωρεί ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν αποδέχονται κάθε τι διαφορετικό πέρα από ότι θεωρούν οικείο. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακριβώς οι μισοί των συμμετεχόντων θεωρούν ότι τα τσιγγανόπαιδα παραμένουν στο περιθώριο γιατί τους αρέσει ο τρόπος ζωής τους, ενώ οι άλλοι μισοί πιστεύουν το αντίθετο. Το 70% συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα μένουν στο περιθώριο γιατί δεν υπάρχει κρατική μέριμνα να τα εντάξει. Το 56% συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα θέλουν να αλλάξουν μα δεν μπορούν από μόνα τους, εφόσον δεν τους παρέχεται η κατάλληλη βοήθεια. Καθώς και το ίδιο ποσοστό δεν θεωρεί πως μένουν στο περιθώριο γιατί είναι φτωχά παιδιά.

Από τα αποτελέσματα του πεδίου Β «εκπαίδευση» διαπιστώνουμε ότι: οι συντριπτικοί πλειοψηφία των συμμετεχόντων γονέων ήτοι το 91% θεωρεί ότι τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες και δικαιώματα στη μόρφωση με τους μη τσιγγάνους μαθητές καθώς και ότι η καλύτερη λύση για τα τσιγγανόπαιδα είναι η συνεκπαίδευση ντόπιων και τσιγγανοπαίδων μαθητών, εφόσον θετικά σ' αυτή την ερώτηση απαντά το 76% και το 77% απαντά πως πρέπει να φοιτούν σε κανονικές τάξεις. Επιπροσθέτως αυτό το ενισχύει το γεγονός ότι το 63% διαφωνεί με την άποψη να φοιτούν τα τσιγγανόπαιδα σε ειδικές τάξεις και συμφωνώντας το 68% των συμμετεχόντων πως τα τσιγγανόπαιδα θα πρέπει να διέρχονται από τάξεις υποδοχής λόγω του ότι δεν έχουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις να φοιτούν σε κανονικές τάξεις. Μόνον το 30% των γονέων απαντά πως τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να φοιτούν σε ειδικά σχολεία λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους. Σε ποσοστό 61% οι γονείς απαντούν θετικά στην ερώτηση ότι τα τσιγγανόπαιδα μπορούν να συμβάλουν στον πολιτισμικό εμπλουτισμό του σχολείου. Το 55% των ερωτηθέντων απάντησαν θετικά στην ερώτηση ότι τα παιδιά των τσιγγάνων θα πρέπει να φοιτούν σε κανονικό σχολείο για να μην βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Θετικό είναι το γεγονός ότι το 54% συμφωνεί απόλυτα και το 26% μάλλον συμφωνεί με την ερώτηση ότι τα παιδιά των τσιγγάνων θα πρέπει να φοιτούν σε κανονικό σχολείο, διότι έτσι οι μη τσιγγάνοι μαθητές μαθαίνουν να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της σημερινής πολυπολιτισμικής πραγματικότητας. Το 53% των γονέων συμφωνεί ότι τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να φοιτούν σε σχολείο που θα λαμβάνει υπόψη τις πολιτισμικές διαφορές και τη γλώσσα τους και το 59% θεωρεί πως πρέπει να αναγνωρίζονται από το σχολείο ως δίγλωσσα κάτι που δεν συμβαίνει έως σήμερα. Το

67% διαφωνεί ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν μπορούν να συμβάλουν στον πολιτισμικό εμπλουτισμό του σχολείου και ότι δημιουργούν πρόβλημα. Το 63% συμφωνεί ότι το Αναλυτικό Πρόγραμμα του σχολείου απευθύνεται σε μη τσιγγάνους μαθητές με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταποκριθούν αυτοί στις απαιτήσεις του σχολείου. Το 52% διαφωνεί με την ερώτηση ότι τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να φοιτούν σε σχολεία εντός των καταυλισμών. Το 76% συμφωνεί ότι πρέπει να φοιτούν σε μεικτά σχολεία και να αξιοποιείται η κουλτούρα και ο πολιτισμός τους ώστε να ενταχθούν καλύτερα. Η πλειοψηφία 61% των συμμετεχόντων διαφωνεί ότι τα τσιγγανόπαιδα αποτελούν ενοχλητικούς παρίες που καθυστερούν την υλοποίηση του Αναλυτικού Προγράμματος καθώς και απαντούν αρνητικά σε ποσοστό 61% πως οι απαιτήσεις των εκπαιδευτικών είναι μειωμένες στα σχολεία που φοιτούν και τσιγγανόπαιδα. Το 78% των συμμετεχόντων διαφωνεί με την ερώτηση ότι η παρουσία των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο είναι ανασταλτικός παράγοντας για τη γνωστική και εν γένει για τη γενικότερη εξέλιξη των μη τσιγγάνων μαθητών και αυτό το ενδυναμώνει το ότι το 77% διαφωνεί πως η συνεκπαίδευση με τσιγγανόπαιδα μειώνει το επίπεδο απόδοσης των μη τσιγγάνων μαθητών. Επίσης το 73% των συμμετεχόντων θεωρεί ότι το σχολείο κάνει διακρίσεις εις βάρος των τσιγγανοπαίδων και επίσης θεωρεί ότι το σχολείο λειτουργεί ως καθρέπτης της κοινωνίας στο οποίο προβάλλονται στερεότυπα και προκαταλήψεις σε ποσοστό 70% και τέλος σε ποσοστό 70% πιστεύει ότι το σχολείο είναι ο θεσμός που μπορεί να συμβάλει στην άρση των διακρίσεων και στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγανοπαίδων.

Τα αποτελέσματα από το πεδίο Γ «ταυτότητα» έδειξαν ότι: το 74% των συμμετεχόντων πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα έχουν διαφορετικό τρόπο συμπεριφοράς σε σχέση με τους μη τσιγγάνους μαθητές και σε ποσοστό 54% διαφωνούν ότι έχουν μάθει να ζουν ελεύθερα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να εγκλωβιστούν σε μια τάξη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 50% πιστεύει ότι είναι βρώμικα ενώ το άλλο μισό όχι και ομοίως το 50% ότι έχουν παραβατική συμπεριφορά αλλά και το 64% συμφωνεί πως είναι ζηηρά και ατίθασα. Σε ποσοστό υψηλό πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα αντιμετωπίζουν την απαξίωση και την εχθρότητα των μη Ρομά συμμαθητών τους, με το 64% να διαφωνούν στην ερώτηση ότι δικαιολογημένα βιώνουν την απόρριψη των συμμαθητών τους. Το 61% των ερωτηθέντων απάντησε θετικά στην ερώτηση ότι τα τσιγγανόπαιδα είναι ευτυχημένα, γελούν συνέχεια και τραγουδούν ωραία. Σε ποσοστό 71% οι ερωτηθέντες γονείς απάντησαν ότι τα τσιγγανόπαιδα είναι αυθόρμητα και πιο οικεία σε σχέση με τους μη τσιγγάνους συμμαθητές τους αλλά

και σε ποσοστό 54% είναι φιλότιμα και εξωστρεφή. Το 56% δεν συμφωνεί ότι το ψέμα η κλοπή και η επαιτεία είναι εγγενές στοιχείο της κουλτούρας τους, το 51% συμφωνεί ότι επιθυμούν να βελτιώσουν τον τρόπο ζωής τους και τέλος σε ποσοστό 59% διαφωνούν με την άποψη ότι τα τσιγγανόπαιδα εισπράττουν απόρριψη από τη σχολική κοινότητα και αναζητούν την ταυτότητά τους στην καθαρότητα της φυλής τους. Σε ποσοστό πάνω από 70% οι συμμετέχοντες πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν είναι συλλήβδην κλέφτες και σε ποσοστό 60% πιστεύουν ότι δεν είναι επιθετικά. Ακόμη το 52% πιστεύει ότι τα τσιγγανόπαιδα ζουν με αυτάρνηση την κουλτούρα τους.

Τα αποτελέσματα του πεδίου Δ «αποδοχή» έδειξαν ότι: περίπου το 51% των συμμετεχόντων γονέων δεν ενοχλείται από τη παρουσία των παιδιών των Ρομά στο σχολείο με μόνο το 21% να συμφωνεί απόλυτα. Το 69% δηλώνει πως δεν ενοχλείται εάν το παιδί του φοιτά σε τάξη με τσιγγανόπαιδα με μικρότερο ποσοστό 55% (το 35% μάλλον συμφωνεί) που δεν ενοχλείται να κάθεται το παιδί του στο ίδιο θρανίο με ένα τσιγγανόπαιδο και ακόμη μικρότερο ποσοστό 54% να δείχνει πως επίσης δεν ενοχλείται εάν το παιδί του ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με ένα μαθητή Ρομά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως το 67% των συμμετεχόντων δεν ενοχλείται καθόλου εάν ένα παιδί Ρομά είχε καλύτερες επιδόσεις από το δικό του παιδί και το 61% δηλώνει πως δεν ενοχλείται εάν το παιδί του καλούσε στο σπίτι του ένα παιδί Ρομά.

Τα αποτελέσματα στο πεδίο Ε «ένταξη» έδειξε ότι: το 51% των συμμετεχόντων απάντησε ότι η δομή του σημερινού σχολείου είναι τέτοια που καθετί διαφορετικό είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Το 56% απάντησαν αρνητικά στο ότι η παρουσία των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο δεν είναι επιθυμητή για λόγους υγιεινής καθώς και ότι το 75% δεν θεωρεί ότι αποτελούν εστία μόλυνσης. Σε ποσοστό 72% πιστεύουν ότι έχουν μειωμένα ερεθίσματα από αυτά των παιδιών της «άνωτερης» κουλτούρας και αυτό το ενισχύει ότι σε ποσοστό 68% πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα αν και θέλουν να ενταχθούν δεν μπορούν επειδή η κοινωνία των Ρομά δεν έχει τις δυνατότητες να τα βοηθήσει. Το 63% των γονέων πιστεύει ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν δημιουργούν προβλήματα στο σχολείο αν δεν προκληθούν και το 59% διαφωνεί ότι δεν είναι επιθυμητά στο σχολείο λόγω της παραβατικής συμπεριφοράς τους καθώς και το 75% δέχεται ότι οι γονείς που είναι αντίθετοι στη συνεκπαίδευση των παιδιών τους με τσιγγανόπαιδα είναι απλώς προκατελιημένοι. Επίσης το 57% των συμμετεχόντων πιστεύει ότι η δομή του σημερινού σχολείου δεν είναι αποτελεσματική για τη σχολειοποίηση των τσιγγανοπαίδων και το 72%

ότι τα τσιγγανόπαιδα θα ενταχθούν μόνο εάν διέλθουν από σχολείο γλωσσικής και ψυχολογικής προετοιμασίας. Σε υψηλό ποσοστό, ήτοι 79% πιστεύουν ότι οφείλουμε να εντάξουμε τα τσιγγανόπαιδα, διότι έτσι οι μη τσιγγάνοι μαθητές θα ευαισθητοποιηθούν απέναντι στις έννοιες σεβασμός και διαφορετικότητα και θεωρούν σε ποσοστό 85% ότι πρέπει να ενισχύεται η συμμετοχική παρουσία των μαθητών Ρομά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Τέλος το 73% πιστεύει ότι για να ενταχθούν τα τσιγγανόπαιδα θα πρέπει να εξανθρωπιστούν οι συνθήκες στις οποίες ζουν.

5. Συζήτηση

Από την ανάλυση των στατιστικών δεδομένων προκύπτει ότι οι γονείς δεν θεωρούν την παρουσία των τσιγγανοπαίδων και τη συνύπαρξη με τα παιδιά τους στις τάξεις των σχολείων ως ανασταλτικό παράγοντα στην εξέλιξη των παιδιών τους αλλά αντιθέτως ως πολιτισμικό εμπλουτισμό, εφόσον συμφωνούν στη συνεκπαίδευση ντόπιων και τσιγγανοπαίδων στη συντριπτική τους πλειοψηφία (91%), σε μεγάλο ποσοστό δεν συμφωνούν πως τα παιδιά των Ρομά πρέπει να φοιτούν σε ειδικά σχολεία ή σε σχολεία εντός καταυλισμών αλλά σε κανονικό σχολείο που να λαμβάνει υπόψη τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν αποτελούν ενοχλητικούς παρίες που καθυστερούν την υλοποίηση του αναλυτικού προγράμματος και η παρουσία τους στην τάξη δεν μειώνει το επίπεδο απόδοσης των μη τσιγγάνων μαθητών, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση.

Από την έρευνα προέκυψε επίσης ότι η κοινωνία είναι ρατσιστική, γι αυτό τα τσιγγανόπαιδα παραμένουν στο περιθώριο, ότι δεν υπάρχει κρατική μέριμνα να τα εντάξει, ότι πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες και δικαιώματα στη μόρφωση, ότι πρέπει να φοιτούν αυτά σε κανονικά σχολεία και να αναγνωρίζεται ο πολιτισμός τους. Οι γονείς εμφανίζονται σίγουροι για το ότι ο λόγος που δεν αλλάζουν τα τσιγγανόπαιδα παρόλο που το θέλουν είναι η έλλειψη κατάλληλης βοήθειας. Η «σχολική αποτυχία» των παιδιών Ρομά αποδίδεται συχνά στην έλλειψη γονικής βοήθειας. Τα παιδιά δεν «στηρίζονται» ή δεν «ενθαρρύνονται για μάθηση». Αν και αναφέρεται ότι μερικοί γονείς έχουν μόνο ελλιπή ή σχεδόν καμία σχολική εκπαίδευση, συγχρόνως χρησιμοποιείται ως αιτιολόγηση ότι σε αυτές τις οικογένειες γενικά «δεν ενδιαφέρονται για το σχολείο». Παρά την επιβε-

βαίωση των παραπάνω υποθέσεων, από τις διαφαινόμενες τάσεις, στις απαντήσεις των γονέων, σε ορισμένα πεδία καθίσταται σαφές ότι υπάρχουν στερεότυπα και αρνητικές δοξασίες απέναντι στους «διαφορετικούς», τους Ρομά που έχουν διαμορφωθεί με την μακρόχρονη παρουσία των Ρομά στο Ελληνικό χώρο. Από τη μια διαπιστώνεται η στερεοτυπική αντίληψη για τα τσιγγανόπαιδα όπως, το ότι «είναι ευτυχισμένα» και «γελούν συνέχεια» ή ακόμη «ότι τραγουδούν ωραία» αλλά από την άλλη δεν είναι μικρό και το ποσοστό (50%) που θεωρεί τα τσιγγανόπαιδα πως «είναι βρώμικα» και ότι «εμφανίζουν παραβατική συμπεριφορά». Τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις και ο ρατσισμός που εκδηλώνεται από μη Ρομά μαθητές και από τους γονείς τους και οι αναπαραστάσεις που έχουν οι άλλοι προς τα τσιγγανόπαιδα αποτελούν μια από τις βασικές αιτίες για τον εκπαιδευτικό και τον κοινωνικό αποκλεισμό των τσιγγανοπαίδων (βλ. Γκότοβος, 2004· Τσιάκαλος, 2000).

Επίσης μεγάλο ποσοστό γονέων συμμετεχόντων στην έρευνά μας, θεωρεί ότι η δομή του σημερινού σχολείου δεν είναι αποτελεσματική για την σχολειοποίηση των τσιγγανοπαίδων και καθετί «διαφορετικό» είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Πολύ σημαντικό ακόμη, θεωρείται από τους γονείς να ληφθεί υπόψη η κουλτούρα των τσιγγανοπαίδων. Άλλωστε και η επιστημονική θέση των περισσότερων ερευνητών συγκλίνει ότι για να επιτευχθεί η σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων, είναι απαραίτητη η αξιοποίηση στο σχολείο στοιχείων του πολιτισμού και της ιστορίας τους (βλ. Χατζησαββίδης, 1999· Μουχελή, 1999· Βασιλειάδου, Παυλή-Κορρέ, 1998).

Εν κατακλείδι λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω, θα λέγαμε, ότι τα συμπεράσματα της έρευνά μας κάλυψαν το στόχο μας και ευελπιστούμε ότι δόθηκε το ερέθισμα στους έχοντες την δυνατότητα να παρέμβουν, έτσι ώστε να συμβάλουν στην αποδοχή της συγκεκριμένης κοινωνιοπολιτισμικής ομάδας από το κοινωνικό σύνολο, την εκπαιδευτική κοινότητα και την τοπική κοινωνία και στην άρση των κοινωνικών διακρίσεων, των στερεοτύπων και προκαταλήψεων εκ μέρους του κοινωνικού συνόλου.

Η παρούσα έρευνα περιορίστηκε στις απόψεις γονέων μη Ρομά μαθητών δημόσιων δημοτικών σχολείων του Νομού Ηλείας και αποτελεί μια μεμονωμένη μελέτη, γι' αυτό δε μπορεί να αποτελέσει βάση γενίκευσης. Μπορεί, όμως, να αποτελέσει το έναυσμα για να πειραματιστούν και άλλοι ερευνητές στις ίδιες ερευνητικές υποθέσεις με σκοπό τη γενίκευση συμπερασμάτων.

Σημειώσεις

1. Ο όρος «μειονότητα» μπορεί, γενικώς, να σημαίνει: α) μία αριθμητικά μικρότερη ομάδα, β) μία αριθμητικά και χωρίς εξουσία κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα, ή γ) μία χωρίς εξουσία αλλά αριθμητικά ισχυρότερη ομάδα. Είναι γενικά αποδεκτό ότι μια εθνική μειονότητα πρέπει να έχει εγκατασταθεί τουλάχιστον για τέσσερις γενιές περίπου στο έδαφος στο οποίο διαμένει και να διαφοροποιεί τον εαυτό της μέσα από πολιτισμικές, ιστορικές και γλωσσικές διαφορές από την πλειονότητα. Επιπλέον, οι μειονοτικές ομάδες δεν κατέχουν θέσεις εξουσίας στο εν λόγω κράτος (βλ. Β. Πανταζής 2009, σ. 71).

Βιβλιογραφία

- Amnesty International's (2010) *Amnesty International's work on Roma rights*, <http://www.right-to-education.org/node/572> (12.11.2010).
- Αζίζι-Καλαντζή Α., Ζώνιου-Σιδέρη Α., Βλάχου Α. (1996) *Προκαταλήψεις και Στερεότυπα. Δημιουργία και Αντιμετώπιση*, Αθήνα, Υ.Π.Ε.Π.Θ & Γ.Γ.Λ.Ε., 44-49.
- Βασιλειάδου, Μ., Παυλή-Κορρέ, Μ. (1998) *Όποιος ξέρει πολλά, πολλά τραβάει*. Αθήνα, ΥΠΠΟ, ΓΓΛΕ.
- Borg, W., Gall, M. (1983) *Educational Research: An Introduction*, 4th edition. New York and London: Longman.
- Cech, P. (2008) *Roma in Thrakien. Gesellschaft für bedrohte Völker*, <http://www.gfbv.it/3dossier/sinti-rom/thrakien.html> (13.10.2010).
- Council of Europa (2010) Commissioner for Human Rights. European migration policies discriminate against Roma people.
- ΓΔ 16701/51/12-3-1979.
- Γκότοβος, Α. (2004) *Εκπαιδευτική ένταξη παιδιών με ρόμικη προέλευση: Εμπειρίες και προοπτικές*. Ιωάννινα.
- Δαμανάκης, Μ. (2002) *Εκπαίδευση των Παλινοστούτων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- ECRI (2009) Έκθεση της ECRI για την Ελλάδα, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Greece/GRC-CbC-IV-2009-031-GRC.pdf> (12.12.2010).
- European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs,

- Unit D3 (2004) *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*. Manuscript completed in 2004. Luxembourg.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2010) *Η Κατάσταση των Ρομά και ελευθερία κυκλοφορίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 9ης Σεπτεμβρίου 2010.
- Ζάχος, Δ. (2007) *Εκπαίδευση και Χειραφέτηση*. Θεσσαλονίκη.
- Μουχελή, Α. (1996) *Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μουχελή, Α. (1999) «Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο: Καραντινός, Δ. κ.α. (επιμ.), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, τόμος Α', Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε., 41-525.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χρ. (2004) *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα. ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χρ. (2006) *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS*. Αθήνα.
- Ντούσας Δ. (1997) *ROM και φυλετικές διακρίσεις στην ιστορία, την κοινωνία, την Σχολείο*. Αθήνα.
- OSZE – Organisation für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa (2008) *Beschluss Nr. 6/08 verstärkte Bemühungen der OSZE zur Umsetzung des Aktionsplans zur Verbesserung der Lage der Roma und Sinti im OSZE-Gebiet*. Dezember 2008 Helsinki.
- Πανταζής, Β. (2009) *Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δικαιώματα του Παιδιού και Εκπαίδευση*. Αθήνα.
- Ringold, D., Orenstein, A., Wilkens, E. (2005) *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. The International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank. Washington.
- Τσιάκαλος, Γ. (1998) *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα.
- Τσιάκαλος, Γ. (2000) *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα.
- UNICEF (Ελληνικό Τμήμα) (2001) *Η παιδική εκμετάλλευση στην Ελλάδα*. Αθήνα. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πρόγραμμα: Ένταξη τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο. Ιωάννινα. 1997-2001.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (2007) *Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο*.
- ΥΠΕΠΘ (2008) *Προγράμματα για την ενεργό ένταξη Παλινοστούτων, Αλλοδαπών και Ρομά μαθητών στο εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Αθήνα.
- Verdorfer, M. (1995) *Unbekanntes Volk. Sinti und Roma*. Südtirol.
- Verma, G. K., Mallick, K. (2004) *Εκπαιδευτική Έρευνα*. Αθήνα.

Βασίλης Πανταζής – Διαμάντω Μαυρουλή

Χατζησαββίδης, Σ. (1999) Γλωσσικές μειονότητες και σχολική αποτυχία: Η περίπτωση των Ρομ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο: *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός, Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση*, Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 551-566.